

ბუნებრივ-რესურსული პოტენციალის ინტეგრირებული მართვის პრობლემები

DOI: <https://doi.org/10.52340/bal/2023.02.01>

აბსტრაქტი

ნაშრომში წარმოდგენილია საქართველოში ბუნებრივ-რესურსული პოტენციალის გამოყენების თანამედროვე მდგომარეობა და ანალიზი და შემოთავაზებულია ქვეყნის მრავალფეროვანი ბუნებრივ-რესურსული პოტენციალის რაციონალურად და ეფექტიანად გამოყენების რეკომენდაციები.

ავტორის მოსაზრებით, მიწისა და სხვა ბუნებრივი რესურსების რაციონალურად გამოყენება რთული პროცესია და ის მიზანშეწონილია განვიხილოთ, როგორც ინტეგრირებული სისტემა, რომლის წარმატებული ფუნქციონირებისთვის სახელმწიფომ, საზოგადოებამ და ბიზნესმა მიზნობრივად, ეტაპობრივად უნდა ამოქმედონ სოციალური, ეკონომიკური, ეკოლოგიური განვითარების არსებული შესაძლებლობები და ამით უზრუნველყონ მაღალეფექტიანი საბაზრო ეკონომიკურ სისტემაზე გადასვლის ხელშეწყობი გარემოს შექმნა. ამ ამოცანის შესრულებისათვის აუცილებელია სახელმწიფოს, როგორც პოლიტიკური სუბიექტის და მესაკუთრის (მიწისა და სხვა ბუნებრივი რესურსების უდიდესი ნაწილის მფლობელის) სოციალური და ეკონომიკური ექსკლუზიური როლის სწორად გაცნობიერება.

ქვეყნის ეკონომიკაში შექმნილი არასტაბილური (განვითარების ზიგზაგისებური ხასიათი), არასტანდარტული მდგომარეობის შეცვლა მხოლოდ ტრადიციული მიდგომებით, ქრესტომატიულ დოგმებზე დაყრდნობით შეუძლებელია. ქვეყანაში უნდა განხორციელდეს „გარღვევის სტრატეგია - მობილიზაციური (ინოვაციური) მოდელი“.

ნაშრომში გადმოცემული და არგუმენტირებულია ამ მოდელის არსი, ნაჩვენებია რესურსების ეფექტიანად გამოყენების შესაძლებლობები და იმ ფაქტორთა ერთო-

ნოდარ ჭითანავა

ეკონომიკურ მეცნიერებათა დოქტორი,
პროფესორი, საქართველოს სოფლის მეურნეობის
მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსი
<https://orcid.org/0009-0004-5716-0694>
E-mail: chitanavanodar@gmail.com

ბლიობა, რომელთა გავლენით მიიღწევა რესურსების რაციონალური და ეფექტიანი გამოყენება.

საკვანძო სიტყვები: ბუნებრივი რესურსები, გარღვევის სტრატეგია - მობილიზაციური (ინოვაციური) მოდელი, ეფექტიანი ეკონომიკური სისტემა, პროგნოზირება და სტრატეგიული დაგეგმვა.

ციტირებისთვის: ჭითანავა ნ., ბუნებრივ-რესურსული პოტენციალის ინტეგრირებული მართვის პრობლემები, ჟურნალი „ბიზნესი და კანონმდებლობა“, No2, 2023 წ. გვ. 7-16.

PROBLEMS OF INTEGRATED MANAGEMENT OF NATURAL RESOURCE POTENTIAL

Nodar Chitanava
Doctor of Economic Sciences, Professor,
Academician of the Academy of Agricultural Sciences of Georgia
<https://orcid.org/0009-0004-5716-0694>
E-mail: chitanavanodar@gmail.com

ABSTRACT

This article provides a comprehensive analysis of the current utilization of natural resource potential in Georgia and offers recommendations for the efficient and judicious exploitation of the country's natural assets. The author posits that the prudent use of land and other natural resources is an intricate endeavor that ought to be viewed as an integrated system. For this system to operate effectively, there is a pressing need for the state, society, and the business sector to col-

laboratively harness extant avenues for socio-economic and environmental growth. This collaboration will pave the way for a transition to a highly efficacious market economy while fostering a beneficial environment. Achieving this necessitates a profound understanding of the distinct socio-economic role the state plays both as a political actor and as the predominant steward of land and other natural resources. Addressing the existing oscillatory and non-conventional economic landscape in the nation demands a departure from orthodox, dogmatic approaches. In this manner, author advocates for the adoption of a “breakthrough strategy,” termed as the mobilization (innovative) model. The complexities and merits of this model are elucidated in the article, highlighting the potential for resource optimization and portraying the factors influencing resource rationalization process.

Key words: natural resources; breakthrough strategy - mobilization (innovative) model; efficient economic system; foresight and strategic planning; regional policy nuances.

For citation: Chitanava N., Problems of integrated management of natural resource potential, Journal “Business and Legislation”, No. 2, 2023. p. 7-16.

ძირითადი ტექსტი

შესავალი

სამ ათეულ წელზე მეტია ქვეყანა, მისი ეკონომიკა ყოვლის მომცველი გარდაქმნების (ტრანსფორმაციის) რთულ პროცესშია ჩართული. ცნობილი კრიზისების ყველა ფორმა გამოვცადათ. ეკონომიკას კვლავაც უჭირს, პანდემიამ გარკვეულწილად შებოჭა განვითარების შესაძლებლობანი. ზოგადად, **გაურკვეველობა**, რომელიც დამახასიათებელია თანამედროვე მსოფლიოსათვის გვზღუდავს ორიენტაციის სწორად განსაზღვრაში. სწრაფად ცვალებადი დრო კი ახალ-ახალ გამოწვევებს გვთავაზობს. მსოფლიოში მიმდინარე პროცესები (რუსეთ-უკრაინის ომი და სხვ.) ნეგატიურად მოქმედებს ქვეყნის განვითარებაზე. ასეთ ექსტრემალურ პირობებში ნებისმიერმა ქვეყანამ გამოსავალი უნდა ეძებოს, განვითარების საკუთარ სტრატეგიაში საჭირო კორექტივები შეიტანოს, უპირატესობა მიანიჭოს საკუთარი რესურსული პოტენციალის რაციონალურად და ეფექტიანად გამოყენებას.

საქართველოს ბუნებრივ-რესურსული პოტენციალი გამოირჩევა მრავალფეროვნებით, რაოდენობრივი და ხარისხობრივი მახასიათებლებით. ის ეროვნული სიმდიდრის უმნიშვნელოვანესი კომპონენტი და ქვეყნის მდგრადი განვითარების საფუძველია.

სამწუხაროდ, მათ არარაციონალურად, არაეფექტიანად ვიყენებთ, უფრო მეტიც, რესურსების მნიშვნელოვანი ნაწილი კომპეტენტური სახელმწიფოებრივი რეგულირების მიღმა დარჩა.

მინისა და სხვა ბუნებრივი

რესურსების გამოყენების პირსაპეტივა

ქვეყნის ეკონომიკაში, განსაკუთრებით, ბუნებრივ-რესურსული პოტენციალის გამოყენებასთან დაკავშირებული მოვლენები, რთულ კვანძებად ჩამოყალიბებულ პრობლემათა ერთობლიობაა, რომელთა გადაწყვეტა მოკლე პერიოდში შეუძლებელია. ამასთან, არასტანდარტული მეთოდების გამოყენებასთან ერთად, ეტაპობრივ განხორციელებასაც საჭიროებს. ისიც უნდა გავაცნობიეროთ, რომ პრობლემებს, მიუხედავად, მათი წარმოშობის მიზეზების გაცნობიერებისა, მარტო ვერ გავუმკლავდებით. **საჭიროა საერთაშორისო ორგანიზაციების მხარდაჭერაც.** მთავარი ის არის, რომ რთული

პრობლემების შესწავლა-ანალიზს, მით უფრო გადაწყვეტას, საგანგებო ღონისძიებათა (მრავალვარიანტულობა) შემუშავება-განხორციელების ინტეგრირებულ პროცესს თანამედროვე მენეჯმენტის პრინციპებზე ჩამოყალიბებული მართვის სისტემები სჭირდება. ახალი რეალობის, საბაზრო პრინციპებზე ჩამოყალიბებული ეკონომიკის ფუნქციონირების ტენდენციების, თავისებურებების გაცნობიერების შესაბამისად იცვლება არსებული კონცეპტუალური და მეთოდოლოგიური მიდგომები (პარადიგმა).

მინისა და სხვა ბუნებრივი რესურსების რაციონალურად გამოყენების რთული პროცესი მიზანშეწონილია განვიხილოთ, როგორც ინტეგრირებული სისტემა, რომლის წარმატებული ფუნქციონირება არსებითად დამოკიდებულია მასში მონაწილე სუბიექტების ურთიერთმოქმედებისა და ურთიერთგანპირობებულობის დონეზე, ასევე, გარე და შიდა პირობებზე, სწრაფად ცვალებად მენტალიტეტზე. ანალოგიური პოზიციიდან უნდა შეფასდეს მიმდინარე გარდაქმნების ტენდენციები, ის მიზეზ-ფაქტორებიც, რომლებმაც გარდამავალ ეტაპზე ხელი შეუწყვეს ეკონომიკის ზიგზაგისებურ განვითარებას, ცალკეული (განსაკუთრებით მატერიალური წარმოების) დარგების გაჩანაგებას, კვალიფიციური კადრების მომზადების სისტემის მოშლას, სამეცნიერო პოტენციალის დაქვეითებას, სოფლების დაცარიელებას, ეკონომიკაში, განსაკუთრებით სასოფლო-სამეურნეო წარმოებაში დეინდუსტრიალიზაციის პროცესების გაღრმავებას, მართვის თანამედროვე ფუნქციების (განსაკუთრებით, სტრატეგიულ და-გეგმვისა და მართვის) იგნორირებას. ამასთან, ახლო წარსულის ნეგატიური ტენდენციების პირუთვნელი ანალიზი იმიტომაც გვჭირდება, რომ ქვეყნის მომავლის განსაზღვრისას ადრე დაშვებული შეცდომები არ გავიმეოროთ.

გასათვალისწინებელია, რომ საბაზრო პირობებში ეკონომიკის განვითარების მასშტაბებსა და მიმართულებებს განსაზღვრავს ბიზნესი (საბაზრო სუბიექტები) და სახელმწიფოსთან პარტნიორული ურთიერთობებით ყალიბდება ბიზნეს-სუბიექტების განვითარების მიმართულებები, პრიორიტეტები, პარამეტრები, რომლებიც საბოლოოდ კრებისითი ფორმით ქვეყნის ეკონომიკის

განვითარების მოტივაციის (ორიენტირი) საფუძველი ხდება.

ქვეყნის განვითარების დღევანდელ, უაღრესად საპასუხისმგებლო (პოსტკოვიდური პერიოდი და მსოფლიოში მიმდინარე წინააღმდეგობრივი პროცესები) ეტაპზე, სახელმწიფო (ხელისუფლება), საზოგადოება არჩევანის წინაშე დგას: მიზნობრივად, მაქსიმალურად და ეტაპობრივად ამოქმედოს სოციალური, ეკონომიკური და ეკოლოგიური განვითარების არსებული შესაძლებლობები (პირველ რიგში მიწის და სხვა ბუნებრივი რესურსებისა და ინტელექტუალური პოტენციალის რაციონალური გამოყენება) და ამით უზრუნველყონ მაღალეფექტიან საბაზრო ეკონომიკურ სისტემაზე გადასვლის ხელშემწყობი გარემოს შექმნა, ან ე.წ. კლასიკური, ტრადიციული ფორმით (არსებული არაეფექტიანი საბაზრო მექანიზმებით) გააგრძელონ „ეკონომიკური გარდაქმნების რეგულირება“, რაც ხანგრძლივ დროს მოითხოვს და დიდ სოციალურ დანაკარგებს იწვევს.

მესამე გზა არ არსებობს.

ეროვნულ ეკონომიკაში შექმნილი არასტაბილური მდგომარეობიდან ერთადერთი გამოსავალი: სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების წინააღმდეგობრივი პროცესების სახელმწიფოებრივი მართვის (რეგულირების), როგორც სახელმწიფოს ეკონომიკისა და საზოგადოების განვითარების უმნიშვნელოვანესი ძირითადი ფაქტორის, სწორად გააზრება და ვითარებაზე მისი პოზიტიური ზემოქმედების რეალური მექანიზმების შერჩევა-ამოქმედება, ე.ი. სახელმწიფოს, როგორც პოლიტიკური სუბიექტის და მესაკუთრის (მიწისა და სხვა ბუნებრივი რესურსების უდიდესი ნაწილის მფლობელის) სოციალური და ეკონომიკური ექსკლუზიური როლის სწორად გაცნობიერება.

რა უდევს საფუძველად ასეთ დასკვნას? ჯერ ერთი ის, რომ ბუნებრივ-რესურსული პოტენციალი ქვეყნის მდგრადი განვითარების საფუძველია. მეორე, ქვეყანაში საზოგადოებრივი და პოლიტიკური ძალების კონფიგურაცია და ამ პროცესში მონაწილე მთავარი სუბიექტების ურთიერთზემოქმედების (ურთიერთგანპირობებულობის) ჩამოყალიბებული სქემის (სახელმწიფო - პოლიტიკური პარტიები - პროფკავშირები - ბიზნესი - არასამთავრობო სტრუქტურები - მეცნიერება - საერთაშორისო ეკონომიკური და ფინანსური სტრუქტურები - ეკლესია) სისტემური ანალიზი. დასახელებული სუბიექტები დამკვიდრებული ტრადიციებითა და გამოცდილებით უშუალო გავლენას ახდენენ ქვეყნის, კერძოდ, მისი ეკონომიკის განვითარებასა და საზოგადოებრივი აზრის ფორმირებაზე, თუმცა ცალ-ცალკე მოქმედებენ („ნივთი თავისთავად“), ხშირად კი ერთმანეთს უპირისპირდებიან. მოქმედებს პრინციპი - ყველა ერთის წინააღმდეგ. **სწორედ ეს ერთი, უმეტესწილად, ქვეყნის ინტერესებია.** მათი საქმიანობის (ფუნქციების) კოორდინაცია და საქვეყნო მიზნებისათვის კონსოლიდაცია ვერ ხერხდება. როგორც ჩანს, ქვეყნის განვითარებაში აქტიურად (განმსაზღვრელად) მონაწილე სუბიექტების საქმიანობა ვიწრო მიზნობრივი (უნეებრივი) პოზიციებიდან წარიმართება და ერთობლივ სტრატეგიულ ამოცანებზე ორიენტირებულიც არ არის. ამაშიც არის სახელისუფლებო, ეკონომიკური, სოციალური, ეკოლოგიური, ზნეობრივი

კრიზისის წარმოქმნის, გახანგრძლივებისა და გაღრმავების ხელშემწყობი (მასტიმულირებელი) გარემოს ჩამოყალიბების ერთ-ერთი მიზეზი.

ქვეყნის განვითარების ინტერესები მოითხოვს სახელმწიფოს ეკონომიკური, სოციალური და ეკოლოგიური პოლიტიკის თანმიმდევრულად განხორციელებას.

ჩვენი აზრით, ზემოთ აღნიშნული სქემიდან სახელმწიფომ და მეცნიერებამ (სხვა სუბიექტების მხარდაჭერით) უნდა უზრუნველყონ ქვეყნის განვითარების სტრატეგიის განსაზღვრისა და განხორციელების კოორდინაციის ამოცანების შესრულება. მხოლოდ ასეთ შემთხვევაში მოხერხდება ქვეყნის განვითარების უმთავრესი ფაქტორების სწორად განსაზღვრა (შერჩევა), თანმიმდევრულად და კომპლექსურად ამოქმედება.

რატომ სახელმწიფომ? - მხოლოდ მას შეუძლია ქვეყნის განვითარების დაგროვილი გამოცდილება (პოზიტიური, ნეგატიური), საზოგადოების ცოდნის პოტენციალი, მოსახლეობის სოციალური ენერჯია, თანამედროვე მსოფლიოში მიმდინარე პროგრესული ტენდენციები (სახელმწიფოებრივად გაცნობიერების საფუძველზე არც ეროვნულ ნაჭუჭში ჩაკეტვა, არც ეროვნული ნიადაგისაგან მონყვეტა) ქვეყნის აღმშენებლობის უმთავრეს ფაქტორად აქციოს. ამისათვის საჭიროა ქვეყნის განვითარების სწორი (ობიექტური) ანალიზი, პროგნოზირება, სტრატეგიის განსაზღვრა, სახელმწიფო მშენებლობის, ისტორიული გამოცდილების და ახალგაზრდული ენერჯიის (მემკვიდრეობის პრინციპი) ერთდროულად და ეტაპობრივი თავისებურებების გათვალისწინებით ამოქმედება. აღმშენებლობის პროცესი სახელმწიფო სტრატეგიით (საზოგადოების კონსენსუსით) უნდა წარიმართოს.

რატომ მეცნიერებამ? - ქვეყნის განვითარების ყოველმომცველი ანალიზი, პროგნოზირება, სტრატეგიის განსაზღვრა უნდა მოხდეს მეცნიერების თანამედროვე მიღწევების საფუძველზე. სწორედ მეცნიერული (ინტეგრირებული) ცოდნა განსაზღვრავს განვითარების მრავალი ვარიანტიდან ოპტიმალურს. მეცნიერება უნდა ასწრებდეს პრაქტიკის (გამოცდილების) განზოგადებას და შესაბამისი ცვლილებები უნდა შეჰქონდეს შემუშავებულ სტრატეგიაში. ესაა მეცნიერების, როგორც უშუალო საწარმოო ძალის ექსკლუზიური ფუნქცია (როცა თანამედროვე პირობებში ორივე სწორად აცნობიერებს საკუთარ ექსკლუზიურ როლსა და ადგილს).

ტანდემი: **სახელმწიფო-მეცნიერება**, საზოგადოებრივ ურთიერთობათა ტრანსფორმაციის მრავალმხრივი წინააღმდეგობებით შეჯერებული პროცესის ლიდერის ფუნქციას უნდა ასრულებდეს და არა ან უკვე განვლილი პერიოდის კრიმინალური ცნობიერებით აღზევებული ზნეობრივი პრინციპების დამთრგუნველი, ქუჩიდან ხელისუფლებაში, ბიზნესსა და მეცნიერებაში დამკვიდრებული, **მენტალურ ცალმხრივობაზე დაფუძნებული მართვის სისტემა.**

ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების თანამედროვე მდგომარეობის სისტემური ანალიზით დასტურდება, რომ აუცილებელია ტრანსფორმაციული პროცესების შემდგომი ინტენსიფიკაცია, გამონწვევების ადეკვატური საგანგებო ღონისძიებათა შემუშავება, რომლის განხორციელება მიენდობა თანამედროვე

მენეჯმენტის პრინციპებზე ჩამოყალიბებულ მართვის სისტემებს.

ქვეყნის ეკონომიკაში შექმნილი არასტაბილური მდგომარეობა (განვითარების ზიგზაგისებური ხასიათი) არასტანდარტულია, ამიტომ ბუნებრივია მისი შეცვლა მხოლოდ სტანდარტული მიდგომებით, ქრესტომატიული დოგმებით ან ეკონომიკური დემოკრატიის უგულვებელყოფით გამორიცხულია. ყველაზე სწორად ვთვლით გამოვიდეთ „ჯადოსნური წრიდან“ და **განვახორციელოთ „გარღვევის სტრატეგია - მობილიზაციური (ინოვაციური) მოდელი“**. მას საფუძვლად უნდა დაედოს ქვეყნის განვითარების პოლიტიკური და ეკონომიკური მიზანშეწონილობა, ძალაუფლებისა და ცოდნის კონცენტრაცია, რომელიც ძირითადად ქვეყნის ბუნებრივი, სანარმოო, შრომითი რესურსების, გეოეკონომიკური პოტენციალის და სხვა ფაქტორის (განსაკუთრებით ორგანიზაციულ-მმართველობითი) ეფექტიანი გამოყენებით და სუვერენული სახელმწიფოებისა და საერთაშორისო (ზესახელმწიფოებრივ) ინსტიტუტებს შორის არსებული ურთიერთობების თანამედროვე ეტაპის თავისებურებების გათვალისწინებით განისაზღვრება.

„გარღვევის სტრატეგია - მობილიზაციური (ინოვაციური) მოდელი“ ეფუძნება სტრატეგიული მიზნისა და მისი მიღწევის მთავარი რგოლის შერჩევის პრინციპს, საკვანძო პრობლემების გადაწყვეტის მიზნით რესურსების კონცენტრაციას, ადეკვატური ფულად-საკრედიტო და საბიუჯეტო-საგადასახადო პოლიტიკის განხორციელებას, კერძო სექტორთან სახელმწიფოს პარტნიორობას, მართვის თვისებრივ სრულყოფას და სხვ. ასეთი სტრატეგიის განსაზღვრისათვის აუცილებელია გამოვიყენოთ პროგნოზირების, სტრატეგიული დაგეგმვისა და მართვის თანამედროვე მეთოდები, სამეცნიერო-ტექნიკური პროგრესის ბაზაზე შრომის საბაზრო, ასევე სახელმწიფოს მონაწილეობით რეგულირებადი დანაწილების, საკუთრების ფორმების პლურალიზმის (მრავალსუბიექტიანობა), საბაზრო თვითრეგულირებისა და ეკონომიკის სახელმწიფოებრივი რეგულირების პრინციპები, მართვის ფორმებად: სახელმწიფო პროგრამები, ბიზნეს-გეგმები, საერთაშორისო პროექტები, სახელმწიფო ბიუჯეტი, ეკონომიკურ-ადმინისტრაციული და საბაზრო რეგულირების მეთოდები.

„გარღვევის სტრატეგია - მობილიზაციური (ინოვაციური) მოდელი“ თანამედროვე პირობებში სახელმწიფოს მოქნილი პოლიტიკის საფუძველი უნდა იყოს. ის გვაძლევს საშუალებას ეკონომიკაში რესურსების მაქსიმალური კონცენტრაციით და საზოგადოების ძალისხმევით, ეტაპობრივად თავი დავაღწიოთ ქრონიკულ ჩამორჩენას. ვგულისხმობთ იმას, რომ გასული საუკუნის 90-იან წლებში დაშვებული შეცდომების შედეგად, ეკონომიკური ზრდა საკმარისი არ არის გამოიწვიოს სოციალური სფეროს თვისებრივი ცვლილებები. მხოლოდ 2018 წელს მოხერხდა მშპ-ს რეფორმამდელი 1990 წლის დონის მიღწევა. მაგრამ ჯერ კიდევ დიდი ჩამორჩენაა მატერიალური წარმოების სფეროში. მსოფლიო ბანკის ინფორმაციით, საქართველოში 2021 წელს მრეწველობის, სოფლის მეურნეობის, მშენებლობის განვითარების დონე მნიშვნელოვნად ჩამორჩებოდა 1990 წლის დონეს. ამ დარგებში კვლავწარმოების შეკვეცილ ფორმასთან

გვაქვს საქმე. წარმოების ძირითადი ფაქტორები (მიწა, შრომა, კაპიტალი, მენარმეობრივი უნარი, ინტეგრირებული ცოდნა, ეკონომიკის სახელმწიფოებრივი რეგულირება) არარაციონალურად და არაეფექტიანად გამოიყენება. ამიტომ, რომ ეკონომიკა სისტემური კრიზისის ქრონიკული ფაზისათვის დამახასიათებელ ნიშან-თვისებებს ავლენს და სახელმწიფოს მხრივ სათანადო (დროისა და სივრცის ადეკვატურ) მხარდაჭერას საჭიროებს.

ასეთი მდგომარეობიდან გამოსვლა მხოლოდ საბაზრო (თანაც სუსტი) მექანიზმებით შეუძლებელია.

შექმნილი მდგომარეობიდან ერთადერთი გამოსავალი გვაქვს: „ჩამორჩენის წრე“ უნდა გავარღვიოთ და დროის გამოწვევებით დასმული ამოცანების გადაწყვეტის სტრატეგიულად სწორი მიმართულებები განვსაზღვროთ. საკუთარი და გარე ძალების (საერთაშორისო თანამეგობრობა) მიზანმიმართულად გამოყენებით განვითარების თვისებრივად ახალ ტრანექტორიაზე (**არაეფექტიანი საბაზრო ეკონომიკის ეფექტიანი ეკონომიკურ სისტემად გარდაქმნა**) გადაყვანის მატერიალური, სოციალურ-ეკონომიკური, ეკოლოგიური და ფსიქოლოგიური საფუძვლები მოვამზადოთ. ამისათვის ქვეყანაში ხელშემწყობი პირობები შექმნილია. „წრის“ გარღვევა არ არის რთული, მაგრამ უფრო რთულია იმის განსაზღვრა, თუ საით წავიდეთ? ქართული ზღაპრებისა არ იყოს - მარჯვნივ წახვალ - გარკვეული სახის საფრთხეა, ასევე მარცხნივაც, ადგილზე გაჩერება აზრს კარგავს, კრიზისის სივრციდან გამოსვლა კი აუცილებელია. სხვა შემთხვევაში გლობალიზაციას უნდა დანებდეთ, ე.ი. მასში უნდა აითქვიფო, რაც ქვეყნის გაქრობას გამოიწვევს, გლობალიზაციასთან ბრძოლა კი იმავე შედეგებით დასრულდება. დარჩა ერთად-ერთი გზა - გლობალურ პროცესებს უნდა მოვერგოთ. **ამრიგად, გვჭირდება „გარღვევის სტრატეგია - მობილიზაციური (ინოვაციური) მოდელი“ - დროებითი ღონისძიებათა სისტემა, რომელმაც უნდა უზრუნველყოს ეროვნული ეკონომიკის თვისებრივად ახალ ტრანექტორიაზე გადაყვანა.** ასეთი სტრატეგია უნდა განვიხილოთ როგორც ეკონომიკის კრიზისული გარემოდან გამოყვანისა და ევოლუციური (ინოვაციური) პროცესების დაჩქარების ინსტრუმენტი, ანუ, იგი ანტიკრიზისულია და მის აუცილებლობას თავად პრაქტიკა გვთავაზობს.

საქართველოში საბაზრო პრინციპებზე ეკონომიკის გარდაქმნის გამოცდილებამაც აჩვენა, რომ სახელმწიფო და ბაზარი ანტიპოდები არ არიან. ისინი ერთმანეთს არ უპირისპირდებიან, პირიქით, ერთმანეთს ავსებენ ურთიერთმომქმედებით, ურთიერთგანპირობებულობის მაღალი ხარისხით ერთ მთლიანს შეადგენენ. სწორი სტრატეგიისა და ტაქტიკის პირობებში „უხილავი ხელისა“ და „ხილული ხელის“ ურთიერთმომქმედებით იქმნება სოციალურ-ეკონომიკური ეფექტიანობის და მდგრადი განვითარების ხელშემწყობი გარემო.

რა უპირატესობა აქვს „გარღვევის სტრატეგიას“? როგორც აღინიშნა, მისი სტრატეგიული მიზანი (ანუ მთავარი რგოლის შერჩევის პრინციპი) - დაბალანსებული საბაზრო-ეკონომიკური სისტემის ჩამოყალიბებაა. მიზნის მიღწევის საშუალებად კი მიწისა და სხვა ბუნებრივი რესურსების, ასევე ინტელექტუალური

პოტენციალის რაციონალურად და ეფექტიანად გამოყენება მიიჩნევა. სწორედ ასეთ შემთხვევაში დასახული მიზნის განხორციელებისათვის კონცენტრირებულად უნდა იყოს გამოყენებული ქვეყნის მატერიალური და ინტელექტუალური პოტენციალი. ასევე გასათვალისწინებელია თანამედროვე პირობებში ეკონომიკის განვითარების რიგი თავისებურებანიც. კერძოდ, ბიზნეს სუბიექტთა ერთობლიობა განსაზღვრავს დარგის (მიკრო დონე), ტერიტორიის (მეზო დონე) და ქვეყნის (მაკრო დონე) სტრუქტურას, პოტენციალს, სტრატეგიული დაგეგმვისა და მართვის საფუძვლებს.

„გარღვევის სტრატეგიის“ ამოსავალ საწყისად უნდა ავიღოთ „სამუშაო ადგილი“ (დასაქმებულის კვალიფიკაციის გათვალისწინებით), წარმოების და შრომის ორგანიზაციის პირველადი დონე. სწორედ აქედან უნდა დაიწყო განვითარების დაგეგმვა (მაორიენტირებელია საბაზრო და სახელმწიფო ინტერესები, მენარმის (ფიზიკური თუ იურიდიული პირის) და სახელმწიფო სტრუქტურების ვადლებულებებიც). ასეთი მიდგომით ჩამოყალიბებული სტრატეგია (გეგმა) უზრუნველყოფს საზოგადოებრივი ფართო ჯგუფების ინტერესების დაცვას. იგულისხმება, რომ განვითარების განსაზღვრის პროცესში მონაწილეობს ათიათასობით დაინტერესებული საბაზრო სუბიექტი, რომლებიც ხელს უწყობენ ერთმანეთთან ურთიერთობების გაღრმავებას, პრობლემების ერთობლივად გააზრებას და მათი გადაწყვეტის ოპტიმალური გზების მოძიებას, არსებული ინფორმაციის (ცოდნის) უშუალოდ გაცვლას, რასაც ცალკე აღებული სუბიექტი სხვა შემთხვევაში ვერც მიაღწევდა. ასეთ პირობებში ყალიბდება ობიექტური საფუძველი - წინასწარ განისაზღვროს განვითარების სწორი მიმართულებები, ეტაპები, შეფასდეს ტენდენციები, საგარეო-ეკონომიკური პოტენციალი, განისაზღვროს სოციალურ-ეკონომიკური სტაბილიზაციისათვის შესაბამისი მექანიზმები (სოციალური პარტნიორობის და სხვა ინსტიტუტები). განვითარების ასეთი მიდგომებით ჩამოყალიბებული სცენარი (გეგმა, პროგრამა) მოიცავს ეკონომიკური პროცესების დაგეგმვის მრავალმხრივობის, მრავალვარიანტულობის (კონსენსუსი) შესაძლებლობას და განვითარების მიმართულებების განსაზღვრისას უხეშ შეცდომებს თითქმის გამორიცხავს.

აღნიშნული მოდელით განვითარებისათვის აუცილებელია შესაბამისი ორგანიზაციულ-ეკონომიკური ინსტრუმენტის - სახელმწიფოს მიზნობრივი პროგრამის ფორმირება-განხორციელება. მაგალითად, შედგეს „2030 წლამდე პერიოდისათვის - საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება-მოდერნიზაციის სახელმწიფო პროგრამა“, სადაც კომპლექსურად იქნება წარმოდგენილი ღონისძიებათა შესაბამისი სისტემა (ქვეპროგრამები), რომელთა განხორციელებით შეიქმნება არაეფექტიანი საბაზრო ეკონომიკური სისტემის დაბალანსებულ (ეფექტიან) სისტემაზე თანდათანობით გადასვლის ხელშემწყობი პირობები. პროგრამის მეთოდოლოგიური საფუძველია სტრატეგიული მიზნისა (ეფექტიანი საბაზრო ეკონომიკური სისტემა) და მისი მიღწევის მთავარი რგოლის (ძირითადად საკუთარი რესურსული პოტენციალის (ბუნებრივი, საწარმოო, შრომითი, ინტელექტუალური, გეოეკონომიკური, ზნე-

ობრივი და სხვ. რაციონალურად გამოყენება) შერჩევის, საკვანძო პრობლემების გადასაწყვეტად რესურსების კონცენტრაციის პრინციპები. ასეთი სტრატეგიის (პროგრამის) ფორმირება შესაძლებელია მხოლოდ პროგნოზირების, სტრატეგიული დაგეგმვის და მართვის თანამედროვე მეთოდების გამოყენების საფუძველზე.

პროგრამაში პასუხი უნდა გაეცეს სამ მთავარ კითხვას:

პირველი, განვითარების რომელ საფეხურზეა ქვეყანის ეკონომიკა? ამ კითხვაზე პასუხი იმიტომ გვჭირდება, რომ ვიცოდეთ როგორია განვითარების („გარღვევის“) სასტარტო ბაზა, თავისებურებანი, ტენდენციები, გამოვლენილი კანონზომიერებანი, საზოგადოების ქცევის ნესები (მოტივაცია), გლობალურ პროცესებთან ადაპტირების უნარი და სხვა, რაც საფუძვლად უნდა დაედოს სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების გრძელვადიანი პერსპექტივის პროგნოზირებას და სტრატეგიულ დაგეგმვას;

მეორე - საით უნდა წავიდეთ (სტრატეგიული მიზანი)? როგორ სიტუაციებში (რისკები) განვითარდება ეკონომიკა? საკმარისი არ არის ვიცოდეთ მხოლოდ საკუთარი შესაძლებლობები, აუცილებელია გარემო (მეზობელი ქვეყნების) და სხვათა ინტერესების (პოტენციალის) შესწავლა, მათი თანხვედრის თუ დაპირისპირების, მოსალოდნელი გამოწვევებისა და მუქარების პროგნოზირება, რათა კვლევის თანამედროვე მეთოდებით სწორად განისაზღვროს განვითარების მთავარი მიმართულებები;

მესამე - რომელ რესურსებზე ვაპირებთ ორიენტაციას და რა პერიოდულობით ვფიქრობთ დასახული მიზნის მიღწევას? ამისათვის აუცილებელია სწორად განისაზღვროს ეკონომიკის განვითარების სტრატეგია, ამოცანები, მისი განხორციელების ფორმები და მექანიზმები, დაფინანსების წყაროები (საშინაო და საგარეო პოლიტიკა, გეოეკონომიკური რესურსები, მმართველობითი მოდელი და სხვ.).

პროგრამაში უნდა განისაზღვროს ქვეყანაში ეკონომიკური ზრდის (დარგებისა და ძირითადი სახეობების მიხედვით) რეალური რაოდენობრივი პარამეტრები (ნატურალური მოცულობები, ტემპები), მათი მიღწევის ეტაპები, პოლიტიკური და ეკონომიკური, ორგანიზაციული, სამართლებრივი მექანიზმები, რომლებიც უზრუნველყოფს ეკონომიკური ზრდის სტიმულირებას.

ეკონომიკური ზრდის დასახულ მიზანს უნდა მიესადაგოს ეკონომიკის საბაზრო თვითრეგულირებისა და სახელმწიფო რეგულირების მოცემული სიტუაციისათვის მისაღები ფორმები, მეთოდები, რათა მივაღწიოთ მათ კომპლექსურ, მიზანმიმართულ გამოყენებას. შესაბამისად, უნდა განისაზღვროს სტრატეგიულ მიზანს დაქვემდებარებული ამოცანები: როგორი უნდა იყოს ეკონომიკის ფუნქციონირების საკანონმდებლო ბაზა, საბიუჯეტო პოლიტიკა, ფულად-საკრედიტო პოლიტიკა, ფასწარმოქმნის მექანიზმი, სახელმწიფო ვალების მომსახურების სისტემა, სახელმწიფო დაკვეთის მექანიზმი, საინვესტიციო პოლიტიკა, პროგნოზირებისა და ქვეყნის სტრატეგიული განვითარების დაგეგმვის მექანიზმი, სახელმწიფო მართვის ორგანიზაციული სტრუქტურა, საგარეო-ეკონომიკური

ურთიერთობების რეგულირების მექანიზმი, რეგიონების განვითარების პრინციპები და სხვა.

პროგრამაში დაცული უნდა იყოს ქვეყნის მეგობრობა, მაკრო, მეზო და მიკრო დონეზე სოციალურ-ეკონომიკურ-ეკოლოგიური პოლიტიკის ერთიან კონცეპტუალურ-მეთოდოლოგიურ საფუძველზე განხორციელების პრინციპი.

„გარდვევის სტრატეგია-მობილიზაციურ (ინოვაციურ) მოდელში“ სახელმწიფოს მაკროეკონომიკური პოლიტიკა ახალ ფუნქციებს შეიძენს. მისი მეშვეობით შესაძლებელი გახდება არსებული მატერიალური რესურსების, პოლიტიკური, ეკონომიკური, სოციალური, ორგანიზაციული, ფსიქოლოგიური ფაქტორების მიზანმიმართული გამოყენება, სხვადასხვა დონეზე მათი გადანაწილება და კოორდინაცია. ყოველივე ეს ემსახურება ერთ მიზანს - ეკონომიკის ეფექტიანობის ამაღლებას.

ამასთან, მიკროდონეზეც, რომელიც ობიექტურად საბაზრო მექანიზმების გავლენის სფეროს განეკუთვნება, რეალურად შეფასდება რამდენად ადეკვატურია მაკროეკონომიკური პოლიტიკა, რამდენად რაციონალურია რეგულირების მექანიზმების თანაარსებობა, რამდენად ყაბრათიანად გამოიყენება არსებული პოტენციალი და ა.შ.

სამწუხაროდ, საქართველოში ეკონომიკის განვითარების მიკრო დონე სათანადო ყურადღების გარეშე დარჩა. ამის მაგალითია მიწის და სხვა ბუნებრივი რესურსების, ინტელექტუალური პოტენციალის გამოყენების ფაქტობრივი მდგომარეობა, როცა ასეულ ათასობით ჰექტარი ნაყოფიერი მიწა არ მუშავდება, წიაღისეული ეფექტიანად არ გამოიყენება, მეცნიერება განვითარებაში ჩამორჩა. მიკროდონეს ფაქტობრივად „ამშვენებს“ ახლად შექმნილი მენტალიტეტის სიმბოლო - საშოვარზე გადახვენილი ოჯახის წევრის სიმწრის ოფლით ნაშოვნი ფულის გაფლანგვას შეჩვეულნი ფიზიკურ შრომას თაკილობენ და არც არავინ სთხოვს საკუთარ ოჯახში სარჩო რატომ არ შეაქვს. სწორედ ეს არის შრომისადმი ამპარტავნული დამოკიდებულების და ათასი სხვა დაშვებული შეცდომის შედეგად თანდათანობით ჩამოყალიბებული რეალობა, რომელშიც სიღარიბე (სიღატაკე) ყველაზე მწვავე სოციალურ პრობლემად ჩამოყალიბდა (წარმოჩინდა).

სიღარიბესთან ბრძოლის სხვადასხვა დროს საქართველოში გამოყენებული ფორმები (ეკონომიკის სოციალური ორიენტაცია, ერთი მილიონი სამუშაო ადგილის შექმნა, პროგრამა „საქართველო სიღარიბის გარეშე“, „სტრატეგიები“, სიღარიბის მაჩვენებლების ხელოვნურად შემცირება და რიტორიკულ ლოზუნგებს ამოფარებული სხვა დაპირებები, საკმარისი არ აღმოჩნდა. ქვეყანაში შეიქმნა საშიში ვაკუუმი - ერთი მხრივ, „ახალი მდიდრები“ (ისინი, სამწუხაროდ, ცოტანი არიან და ამიტომ აფერხებენ განვითარებას) და მეორე მხრივ, „ახალი ღარიბები“ (სამწუხაროდ, ისინი საზოგადოების დიდი ნაწილია). ამ დროს კი საშუალო ფენის ჩამოყალიბება ვერ ხერხდება.

სიღარიბის დაძლევის ერთადერთი გზა გვაქვს - შევექმნათ ეფექტიანი ეკონომიკური სისტემა (ჩვენს შემთხვევაში „გარდვევის სტრატეგია - მობილიზაციური (ინოვაციური) მოდელის“ მიზანიც სწორედ ეს არის).

ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიკური სტაბილიზაციის (მით უფრო მოდერნიზაციის) ცენტრალური ღერძი თანამედროვე სამრეწველო ტექნოლოგიებზე გადის. ვხედავთ, რომ დეინდუსტრიალიზაციის პროცესი, თუ იგი არ შევჩერეთ, უფრო გააღრმავებს დეინტელექტუალიზაციის წანამძღვრების მომზადების არსებულ წინააღმდეგობებს. დღევანდელი ეტაპის ეს თავისებურება თანამედროვე მეცნიერულ-ტექნიკური პროგრესის საფუძველზე მრეწველობის, ენერგეტიკის განვითარებას განსაკუთრებულ აქტუალურობას ანიჭებს. ეკონომიკისა და სოციალური სფეროს კომპლექსურ განვითარებას, განსაკუთრებით სოფლისა და სოფლის მეურნეობის განვითარება-მოდერნიზაციას სამრეწველო პოტენციალი უნდა დაედოს საფუძველად.

ქვეყნის ეკონომიკაში აგრარული მეურნეობა მუდამ იქნება მისი საერთო იერსახის სიმბოლო (არაიმდენად ეკონომიკის განვითარებაში მონაწილეობის დონით, არამედ მისი ყველა დარგისაგან გამორჩეული - ექსკლუზიური როლითა და ფუნქციებით). ისტორიული წარსულის გამოცდილებაც ადასტურებს, რომ აგრარული მეურნეობის ეფექტიანი განვითარება ქართული სახელმწიფოებრიობის განმტკიცების უპირობო ფაქტორია, რაც მიწის და სხვა ბუნებრივი რესურსების რაციონალურად გამოყენების მაღალ ორგანიზაციას გულისხმობს. აგრარული მეურნეობის განვითარებას განსაკუთრებული მიდგომა და ცოდნაზე დაფუძნებული მოვლა სჭირდება. ჩვენ კი სამრეწველო საფუძველზე ჩამოყალიბებული დარგის მატერიალური და ორგანიზაციული ბაზა მოვშალეთ. ინტენსიურ მიწებს არ ვამუშავებთ. მიწა გაველურდა (თოხი და სხვა ინვენტარი დაჟანგდა, ტრაქტორი ჯართად გაიყიდა), ძირითადად, უცხოეთიდან შემოტანილი პური თ ვიკვებებით, სასოფლო-სამეურნეო ინვენტარიც კი შემოგვაქვს. ეს იმიტომ ხდება, რომ აგრარულ მეურნეობას დღემდე განვიხილავთ როგორც ბიზნესს (მაქსიმალურ მოგებაზე ორიენტირებულ საქმიანობას), მაშინ, როდესაც სასოფლო-სამეურნეო წარმოება არაკონკურენტუნარიან ნატურალურ მეურნეობას ეყრდნობა და მას ეფექტიანად ფუნქციონირებისათვის შესაბამისი მატერიალური და ორგანიზაციული ბაზა არა აქვს.

პრაქტიკა გვიჩვენებს, რომ მიწისა და სხვა ბუნებრივი რესურსული (განსაკუთრებით წიაღისეულის) პოტენციალის ეკონომიკური ზრდის პროცესში ეტაპობრივად ჩართვის ღონისძიებანი თანამედროვე მეცნიერული მიდგომების საფუძველზე და თითოეული მუნიციპალიტეტის მიხედვით უნდა განისაზღვროს.

ამრიგად, ახალ პირობებში, ეროვნული ეკონომიკის დარგობრივი სტრუქტურის ფორმირებაში ამოსავალი უნდა იყოს უპირატესად ადგილობრივ რესურსებზე ორიენტირებული მატერიალური წარმოების სფერო. აქ შექმნილი დოვლათის ზრდა განაპირობებს ეკონომიკის სხვა დარგების, განსაკუთრებით, ინფრასტრუქტურის განვითარებას და ეფექტიან ფუნქციონირებას.

ახლებურ გააზრებას მოითხოვს მიწისა და სხვა ბუნებრივი რესურსების რაციონალურად გამოყენებისათვის რეგიონების სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების მიმართულებების განსაზღვრა.

საქართველოს ეკონომიკა რეგიონულ ეკონომიკათა

ერთიანი მთლიანობითი სისტემაა, რეგიონების ბუნებრივ-ისტორიული განვითარების შედეგია, მათი თავისებურებების, ტენდენციების, კანონზომიერებათა, სამეურნეო ორგანიზაციული პრინციპების ერთობლიობაა. ამიტომ ქვეყნის შიდა რეგიონულ მრავალფეროვნებას, როგორც განვითარების რესურსს, განმსაზღვრელი მნიშვნელობა ჰქონდა, აქვს და მომავალშიც ექნება.

ქართული სოფელი (თემი), რომელსაც დღეს სტატუსიც არ აქვს, დაბა, ქალაქი, რაიონი (ახლა მუნიციპალიტეტი), მხარე, ავტონომიური რესპუბლიკა, როგორც მთელის (ქვეყნის) ნაწილი და თავადაც მთელი მათი შემადგენელი ნაწილების მიმართ ერთიანი გენეტიკური ფესვებით, ტრადიციებისა და მეურნეობრიობის მრავალფეროვნებით, ის ნიშანსვეტია, რომელიც ინდიკატორის ფუნქციას ასრულებს. **სწორედ ამ თავისებურებაში უნდა ვეძებოთ ქართული რეგიონალიზმის ფუძემდებლური პრინციპების განსაზღვრის ფილოსოფიური, პოლიტიკური, ფსიქოლოგიური და ეკონომიკური საწყისი.**

ახალ მოდელში გასათვალისწინებელია, რომ ქვეყანაში ცხოვრების ბუნებრივი და სანარმოო პირობები არათანაბრადაა განაწილებული. ამიტომ რეგიონების სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების დონის გამოთანაბრების ამოცანა ისტორიულიც არის და კომპლექსურიც.

რეგიონის სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება უნდა წარმართოს მიზნობრივად და კომპლექსურად. მათ შორის, მთის რეგიონებს საგანგებო ყურადღება უნდა მიექცეს. ერის განვითარებაში მთის ფენომენის ისტორიული დანიშნულების (ფუნქციების) სახელმწიფოებრივი მნიშვნელობის სწორად გაცნობიერება სასიცოცხლოდ მნიშვნელოვანია.

ქვეყნის განვითარების პერსპექტივის გათვალისწინებით, უნდა განისაზღვროს მსოფლიოში მიმდინარე გლობალური ცვლილებების მიმართ ეროვნული ეკონომიკის ადაპტირების პრინციპები (როგორ გეოეკონომიკურ სივრცეში მოუწევს ფუნქციონირება), თავიდან უნდა ავიციდინოთ ახლო პერიოდში მოსალოდნელი საფრთხე, - კრიზისიდან გამოსვლის საბაბით, ამჯერადაც თავს არ მოგვახვიონ ქვეყნის რესურსული პოტენციალის (განსაკუთრებით მიწის რესურსების, სხვა აქტივების) უცხოურ კაპიტალზე დამოკიდებულების ხელშემწყობი გარიგებები. მწარე გამოცდილებიდან დასკვნები უნდა გავაკეთოთ.

საინვესტიციო პოლიტიკაში წინასწარ შედგენილი პროექტების მიხედვით (ინვესტიციების მოზიდვის სფეროების შერჩევით) უნდა განისაზღვროს სად და რა მოცულობით, როგორი წინაპირობებით და მოსალოდნელი შედეგებით დაბანდდეს ინვესტიციები, რომ შექმნილი აქტივები ქვეყნის განვითარების სტრატეგიის განხორციელებას მაქსიმალურად ხელს უწყობდეს. ყოველმხრივ ნახალისებას საჭიროებს ქვეყნის მოქალაქეთა კაპიტალის ეროვნულ ეკონომიკაში დაბანდების პროცესი. ინვესტიციების მოზიდვის პერსპექტიულ ფორმებად მიგვაჩნია ერთობლივი სანარმოების, თავისუფალი ეკონომიკური ზონების შექმნა, გრძელვადიანი იჯარის, ლიზინგის გამოყენება და სხვა.

ეკონომიკისა და სოციალური სფეროს განვითარებაში პროგნოზირებისა და სტრატეგიული დაგეგმვის

და მართვის როლის გაძლიერებისა და რესურსული პოტენციალის რაციონალურად გამოყენების მიზნით, ეკონომიკისა და მდგრადი განვითარების სამინისტროს სისტემაში მიზანშეწონილია შეიქმნას პროგნოზირებისა და სტრატეგიული დაგეგმვისა და მართვის დეპარტამენტი (ან სხვა ფორმით). მან უნდა უზრუნველყოს ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების პროგრამების, ინდიკატიური გეგმების და მათი განხორციელების შესაბამისი ღონისძიებების შედგენა.

თანამედროვე პირობებში სტრატეგიული დაგეგმვის და მართვის უპირატესობა ისაა, რომ განვითარების პროცესის (ეტაპების თავისებურებების გათვალისწინებით) დაგეგმვა ხდება „ქვევიდან“ და ეფუძნება კონსულტაციების, შეთანხმებების პრინციპს და ითვალისწინებს საზოგადოების სხვადასხვა ფენის (საკუთრების ფორმის მიუხედავად) ინტერესებს. ამასთან, ასრულებს საზოგადოებისათვის აუცილებელი და სასარგებლო ინფორმაციის მიწოდების ფუნქციას. **სტრატეგიული დაგეგმვის ამოცანაა მთავრობის მიმდინარე და საშუალო ვადიანი სოციალურ-ეკონომიკური პოლიტიკის და სტრატეგიის ჩამოყალიბება, პრიორიტეტული მიმართულებების განსაზღვრა და მათი მიღწევის გზების ძიება, ეკონომიკის სხვადასხვა სექტორის, დარგის და სოციალური ჯგუფის ინტერესების კოორდინაცია.**

2006 წელს „საქართველოს ეკონომიკური და სოციალური განვითარების ინდიკატური დაგეგმვის საფუძვლების შესახებ“ კანონის გაუქმებით ქვეყანაში უფრო გაღრმავდა სოციალურ-ეკონომიკური განვითარებიდან სახელმწიფოს თანდათანობით ჩამოცილების პროცესი, რამაც ქვეყნის ისტორიული განვითარების ჩამორჩენა განაპირობა.

სამწუხაროდ, აღნიშნული კანონი გაუქმდა რეფორმატორთა სუბიექტური მოსაზრებებით, როგორც „სოციალიზმის გადმონაშთი“. მაშინ, როცა სოციალურ-ეკონომიკური და რეგიონული პრობლემების სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის (ამ სტრიქონების ავტორის უშუალო მონაწილეობით) მიერ მომზადებული საქართველოს ეკონომიკური და სოციალური განვითარების ინდიკატური დაგეგმვის მეთოდიკა 2003 წელს დაამტკიცა ეკონომიკის, მრეწველობისა და ვაჭრობის სამინისტრომ. მეთოდიკით, რომელიც პირველი იყო პოსტსაბჭოთა სივრცეში, ინდიკატური დაგეგმვა განისაზღვრა როგორც განსაკუთრებული, წინასწარ დაგეგმილი წესით კოორდინირებული მეცნიერულ-ანალიტიკური და პროგნოზული დამუშავების სისტემა, რომლის მიზანია ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიკური პოლიტიკის შესაბამის რეალურ მისაღწევ ინდიკატორთა (მაჩვენებელთა) ჩამოყალიბება და მათი უზრუნველყოფისთვის საჭირო ღონისძიებათა შემუშავება. პრაქტიკამ დაამტკიცა, რომ აღნიშნული კანონის გაუქმებამ ქვეყანაში სტრატეგიული დაგეგმვის იგნორირება გამოიწვია. ეს მაშინ, როცა მსოფლიო გამოცდილება, ქვეყანაში მიმდინარე გარდაქმნების ტენდენციები ადასტურებს, რომ ეკონომიკური დაგეგმვა საბჭოური ნყობის უშუალო წარმონაქმნი არაა და სახელმწიფოს იერარქიის ყველა დონეზე მართვის აქტიური ინსტრუმენტია, რომელიც შერეული ეკონომიკის ფუნქციონირების, გლობალიზაციის, ეკონომიკური ინტეგრაციისა და რეგიონალი-

ზაციის ერთიან სივრცეში, ეფუძნება საკუთრების ფორმებისა და კოორდინაციის მექანიზმების შეთანხმებულ მოქმედებას, ეკონომიკის განვითარების პროგნოზებს, მრავალვარიანტულობას, განსაზღვრავს მიკრო, მეზო და მაკრო დონეზე ეკონომიკის განვითარების მაჩვენებელთა სისტემის ინდიკატორებს, პრიორიტეტებს, ინტეგრაციული პროცესების მიმართულებებს, პროპორციებს, ტემპებს.

სტრატეგიული (ინდიკატიური) გეგმა ფორმით, შინაარსით კოორდინაციის ყოვლის მომცველი მექანიზმია. განვილი პერიოდში მისი განსაკუთრებული ფუნქციაც გამოჩნდა: სახელმწიფო და საზოგადოება მუდმივად გრძნობს ქვეყნის განვითარების მაჯისცემას. ინდიკატიური გეგმა სახელმწიფო და ადგილობრივი ბიუჯეტების ფორმირების საფუძველია. დაბოლოს, ეკონომიკური დაგეგმვა თვითმიზანი არ არის. იგი სტრატეგიული მიზნის - მთელი საზოგადოების მუდმივად მზარდი მატერიალური და კულტურულ მოთხოვნილებათა დაკმაყოფილების ერთ-ერთი, მაგრამ შეუცვლელი საშუალებაა (ინსტრუმენტი). თანამედროვე სახელმწიფოს ექსკლუზიური ფუნქციაც სწორედ ეს არის.

იმათ საყურადღებოდ, ვინც უგულებელყოფს სტრატეგიული დაგეგმვის მნიშვნელობას, შევასხენებთ, რომ გეგმის, პროგნოზირების პროგრამის პროექტები, როგორც დაგეგმვის შედეგად წარმოებული პროდუქცია, არ ყალიბდება, როგორც დირექტიული. ამ სტატუსს მას ანიჭებს შესაბამისი მმართველობითი გადაწყვეტილება.

სტრატეგიული დაგეგმვის ამოსავალი საწყისი (ორიენტირი) უნდა იყოს სამუშაო ადგილი და ბაზარი (როგორც წარმოებითი ურთიერთობის მექანიზმი), კონკურენცია („უხილავი ხელი“), როცა ეკონომიკური პროცესის მოქმედების სივრცე განისაზღვრება „ხილული ხელის“ (ეკონომიკის სახელმწიფოებრივი რეგულირება) მონაწილეობით და მათ შორის, კოორდინაციის ფუნქციები ეკონომიკური მიზანშეწონილობის (საბაზრო ლოგიკა) საფუძველზე განაწილებული.

„გარღვევის სტრატეგიაზე“ მუშაობა განვილი პერიოდის სიღრმისეულ ანალიზს, შესაბამის დასკვნებს მოითხოვს, ამასთან, რაც მთავარია, ხელისუფლება და ქვეყნის ინტელექტუალური ძალები ამისთვის მზად უნდა იყონ.

საქართველომ ძირითადად 2030 წლამდე უნდა შეძლოს ეფექტიანი (დაბალანსებული) ეკონომიკური სისტემის ფორმირება. ამისათვის შესაბამისი წინაპირობები - პოზიტიურ ფაქტორთა ერთობლიობა (გეოეკონომიკა, საბაზრო მენტალიტეტი, ინტეგრაციული პროცესები, განვილი გზის კრიტიკული ანალიზი, კერძო სექტორის დომინირებადი მდგომარეობა და ა.შ.) ფაქტობრივად შექმნილია. სამენარმეო სფეროში რეგისტრირებულ სანარმოთა 99,0%, წარმოებული პროდუქციის 95,6%, ძირითადი კაპიტალის 80%-მდე არასახელმწიფო სექტორშია. სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის თითქმის 100%, სამრეწველო პროდუქციის 96%, სატრანსპორტო პროდუქციის 60%-მეტი, სამშენებლო პროდუქციის 98%-ზე მეტი კერძო სექტორში ინარმოება. ასევე მომსახურების სფეროც (სტატისტიკის ეროვნული სამსახური, 2021 წელი).

ამრიგად, კერძო საკუთრება ეროვნული ეკონომიკის

განვითარების განმსაზღვრელი პირობა გახდა, თუმცა ეკონომიკური სისტემა არაეფექტიანია. ისტორიული გამოცდილება გვიჩვენებს, რომ სახელმწიფოსთან პარტნიორობის გარეშე ეკონომიკა ეფექტიანი ვერ იქნება. ძლიერი ეკონომიკის გარეშე პოლიტიკური სუვერენიტეტიც კი ფიქციაა. კერძო სექტორის, ბაზრის და სახელმწიფოს თანაარსებობა, პარტნიორული თანამშრომლობა, ინტერესთა თანხვედრა არის ეფექტიანი ეკონომიკის ფუნქციონირების გარანტი. ესაა მთავარი დასკვნა, რომელიც გამომდინარეობს ჩვენივე რეალობის ანალიზიდან.

დღეს საქართველოში განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს სამი სტრატეგიული რესურსის გამოყენების ეფექტიანობის ამაღლებას: მინისა და სხვა ბუნებრივი რესურსების პოტენციალი; გეოსტრატეგიული ფაქტორი, როგორც გლობალურ პროცესებთან ადაპტირების ფორმა; ინტელექტუალური პოტენციალი, რომელსაც სამწუხაროდ მიღევად ფენომენად თვლიან, მაშინ როცა იგი სიცოცხლისუნარიანია და დროის ცვალებადობასთან ადაპტირებადიც. ამ რესურსების კომპლექსურად, თანამედროვე მეცნიერული მიდგომების საფუძველზე გამოყენების გარეშე, ქვეყნის ეკონომიკის წინსვლა (განვითარება) ისევე შეფერხდება. ამიტომ აღნიშნული რესურსების ერთობლივად, მიზნობრივად და კომპლექსურად გამოყენება ქვეყნის განვითარების თანამედროვე ეტაპზე სახელმწიფოს ექსკლუზიური სოციალურ-ეკონომიკური ფუნქციაა.

განსაკუთრებულ ყურადღებას და მრავალმხრივ ანალიზს საჭიროებს ახალი ნიშან-თვისება, რომელიც უკანასკნელ წლებში შეიძინა თავად ფორმირების პროცესში მყოფმა საქართველომ, როგორც სუვერენულმა სახელმწიფომ. მხედველობაში გვაქვს ის, რომ საქართველოს აქვს ხელსაყრელი გეოეკონომიკური მდგომარეობა (ტრასეკა, ენერგეტიკული დერეფანი, ყარსი-ახალქალაქის რკინიგზა, შავი ზღვის პორტები) და შესაბამისად ახალი ფუნქციაც - ქვეყნის ტერიტორიაზე ფორმირებადი საერთაშორისო კაპიტალის შექმნაში მონაწილეობს, რაც პერსპექტივაში მისთვის ევროპისა და აზიის ქვეყნების ინტერესების გადაკვეთაზე, ძლიერ სუბიექტად დამკვიდრების უნიკალური შესაძლებლობა და გეოეკონომიკური უპირატესობაცაა. ახალ სივრცეში წარმოდგენილია როგორც ევროპული, ისე აზიური კომპონენტები, რომლებიც შორეული წარსულის ძლიერ ფესვებზეა აღმოცენებული. ეს კი თვისებრიობაა და ნიშნავს იმას, რომ ქართული ფენომენი ევროაზიულია. დღეს საქართველო დგას ევროპისა და აზიის განსხვავებული ეკონომიკური პარადიგმების (ტენდენციების, თავისებურებანის) გაცნობიერების მიჯნაზე, სადაც საერთო ნიშნები პოლიტიკური და ეკონომიკური მენტალიტეტისა (ინტერესთა ერთობლიობა) განსაზღვრავს თანაარსებობის პრინციპებს (წესებს).

საქართველო მიმზიდველია, როგორც ბუფერული სივრცე. დასავლეთისათვის (აშშ, ევროკავშირი) საქართველო მიმზიდველია და მისაღები მათ ფასეულობებთან (კონსოლიდირებულ ინტერესებთან) სიახლოვის, ხოლო აზიის ქვეყნებისათვის - საერთო (საზიარო) ისტორიული ფესვების: ტრადიციების, შეხედულებათა ტოლერანტობის, წარმოების აზიური წესის და სხვა

გარემოებათა გამო. ამიტომ წინა პლანზეა წამოწეული მისდამი ნდობის (რწმენის) ფაქტორი. ამასთან ერთად ინტეგრაციული პროცესების განვითარების დიდი მასშტაბები (საერთოდ წარმოების აზიური ტენდენციები) გვიჩვენებენ, რომ ცალმხრივად არ უნდა მივუდგეთ ეკონომიკური როლის უპირატესობის შეფასებას.

ევროპასთან და აზიასთან ინტეგრაცია არა მხოლოდ საქართველოს სჭირდება, არამედ საქართველო ევროპისა და აზიის ქვეყნების ინტერესების ობიექტია. საქართველო მათთან სჭირდება. ამას ადასტურებს საქართველოს ევრაზიის სივრცეში შუა დერეფნის როლის მზარდი ტენდენციაც. ერთ-ერთი უპირატესობა ისაა, რომ ამჟამად ჩინეთიდან ინგლისამდე, საფრანგეთამდე და გერმანიამდე ტვირთის გადატანას სჭირდება 45-62 დღე, ხოლო ბაქო-თბილისი-ყარსის გზით ეს დრო მცირდება 12-15 დღემდე. ევრაზიულ დერეფანს ემსახურება საზღვაო ტრანსპორტი და პორტები. პერსპექტივაში დიდ როლს შეასრულებს ანაკლიის პორტიც. პერსპექტიულია ენგური-გალის მონაკვეთზე (სივრცეში) ეკონომიკური ზონის ჩამოყალიბება ქართულ-აფხაზური ადმინისტრაციით.

გვერდს ვერ ავუვლით პლანეტის უნიკალური რეგიონის - კავკასიის ეკონომიკური სივრცის (ერთიანი ბაზრით) ფორმირებას, საქართველოს ექსკლუზიური როლისა და შესაძლებლობის გამოყენების პერსპექტივას. მოცემულობა ასეთია: მსოფლიოში სწრაფად ცვალებადი პოლიტიკური კონიუნქტურა, აზიის ფენომენის მზარდი ხასიათი, რუსეთის, აშშ, ევროკავშირის, ჩინეთის, ინდოეთის, თურქეთის, ირანის, შუა აზიის ყოფილი საბჭოთა რესპუბლიკების განვითარების თავისებურებანი, ორიენტირები, შავი ზღვის აუზის რეგიონული პრობლემების გადანაცვების კომპლექსური ხასიათი, ბუნებრივი და შრომითი რესურსული პოტენციალის აზიაში კონცენტრაციის მასშტაბები საქართველოს უქმნის ხელსაყრელ გარემოს ევრაზიის სივრცეში მანევრირებისათვის. ეს განვითარების სტრატეგიული რესურსია, რომლის გონივრული გამოყენება ამავედროულად ეროვნული თანხმობის მიღწევისა და სიმტკიცის გარანტიაც იქნება (გარე და შიდა ფაქტორების ერთობლიობა, თუკი მათი შერწყმა (კონცენტრაცია) ხდება ისტორიული ამოცანების განხორციელებისათვის).

მოცემულ სიტუაციაში უნდა გავაცნობიეროთ, რომ ეროვნული ეკონომიკის (მთლიანად ევრაზიის ქვეყნების) განვითარება მნიშვნელოვანწილად დაკავშირებულია ჩინეთის პროექტთან „ერთი სარტყელი, გზების ინიციატივა“, რომელიც მოიცავს არა მხოლოდ ევრაზიის დიდ ნაწილს და აერთიანებს, როგორც განვითარებად, ასევე განვითარებულ ქვეყნებს. ევრაზიის სივრცე მრავალფეროვნებით გამოირჩევა. აქ ცხოვრობს მსოფლიო მოსახლეობის 60%-მდე (ზრდის დიდი პერსპექტივით). პროექტის საინტერესო მხარეა ის, რომ იგი ეფუძნება მდგრადი განვითარების პრინციპებს და შეესაბამება როგორც ჩინეთის, ასევე მონაწილე ქვეყნების ინტერესებს. ამას ადასტურებს საქართველოსა და ჩინეთს შორის თავისუფალი ვაჭრობის ხელშეკრულებაც. ამან ასახვა ჰპოვა ივლისში გაფორმებულ ჩინეთ-საქართველოს პარტნიორულ ურთიერთობების დამყარების შესახებ შემუშავებულ დოკუმენტში - ეს ახალი მოვლენა

გვიჩვენებს, რომ საქმე გვაქვს განსაკუთრებულ როლთან, რომლის შესრულება მოუწევს ქართულ სახელმწიფოს - მაქსიმალურად გამოიყენოს ეგზოგენური და ენდოგენური ფაქტორების ინტეგრაციის ხელსაყრელი გარემო ძლიერ სახელმწიფოდ ჩამოყალიბებისათვის, რაც გაუადვილებს მას გლობალურ პროცესებთან ადაპტირებას. იგი შეიძლება განხორციელდეს სხვადასხვა ფორმის გამოყენებით: ეკონომიკური მოდელით, ინტეგრაციული კავშირების მიზანშეწონილობით, ეროვნული თავისებურებების გათვალისწინებით და სხვ.

დასკვნა

საქართველოს ბუნებრივი რესურსები ეროვნული სიმდიდრის უმნიშვნელოვანესი კომპონენტი და ქვეყნის მდგრადი განვითარების საფუძველია. სამწუხაროდ, მათ არარაციონალურად, არაეფექტიანად ვიყენებთ. რესურსების მნიშვნელოვანი ნაწილი კომპეტენტური სახელმწიფოებრივი რეგულირების მიღმა დარჩა.

ეროვნული ეკონომიკის 30 წლიანი ტრანსფორმაციული პროცესების შედეგები გვიჩვენებს, რომ ბუნებრივ-რესურსული პოტენციალის გამოყენებასთან დაკავშირებული მოვლენები (პროცესები) რთულ კვანძებად ჩამოყალიბდა. მათი გადაწყვეტა მოკლე პერიოდში შეუძლებელია. საჭიროა ინტეგრაციული პროცესების (როგორც რესურსის) რაციონალური გამოყენება. ეს მიიღწევა მხოლოდ თანამედროვე მენეჯმენტის პრინციპებზე ჩამოყალიბებული მართვის სისტემების ფორმირება-გამოყენებით.

მიწისა და სხვა ბუნებრივი რესურსების გამოყენების პროცესი უნდა განვიხილოთ როგორც ინტეგრირებული სისტემა, რომლის წარმატებული ფუნქციონირება არსებითად დამოკიდებულია პროცესში ჩართული სუბიექტების ურთიერთმოქმედების და ურთიერთგანპირობებულობის დონეზე, გარე და შიდა პირობებზე, სწრაფად ცვალებად მენტალიტეტზე. პრინციპული მნიშვნელობა აქვს ბიზნესისა და სახელმწიფოს პარტნიორული ურთიერთობების სწორად გაცნობიერებას. იმის მიხედვით, თუ როგორ გვაქვს წარმოდგენილი ინტეგრალური რესურსები, არსებითად განისაზღვრება მატერიალური და შრომით რესურსებთან შერწყმული ყველა ბუნებრივი რესურსის კონკრეტული სახეების (ნივთობრივი, ენერგეტიკული და ინფორმაციული) სისტემური ერთობლიობა. ეს სისტემა (ინტეგრალური) ხასიათდება იმით, რომ ერთი შემადგენლის თვისობრივი ცვლილება იწვევს მეტნაკლებად შესამჩნევ რაოდენობრივ და თვისებრივ ცვლილებებს.

ქვეყნის განვითარების დღევანდელ ეტაპზე, როცა საბაზრო პრინციპებზე ჩამოყალიბებული ეკონომიკური სისტემა არაეფექტიანად ფუნქციონირებს, სახელმწიფოს, საზოგადოებისა და ბიზნესის წინაშე ლოგიკურად დგება მისი ეფექტიან საბაზრო ეკონომიკურ სისტემად გარდაქმნის ამოცანა. ამ რთული ამოცანის გადაწყვეტა არსებითად დამოკიდებულია სახელმწიფო-მეცნიერების ტანდემის ქვეყნის სახელმწიფოებრივი ინტერესების შესაბამისად ფუნქციონირების უნარზე. ტრანსფორმაციული პროცესების 30 წლიანი გამოცდილების ანალიზით დასტურდება, რომ აუცილებელია გარდაქმნების შემდგომი ინტენსიფიკაცია, გამონევენების დაძლევის

საგანგებო ღონისძიებათა შემუშავება, რომლის განხორციელება მიენდობა თანამედროვე მენეჯმენტის პრინციპებზე ჩამოყალიბებულ მართვის სისტემებს.

იმისათვის, რომ დავძლიოთ ეკონომიკის განვითარებაში დაშვებული შეცდომებით გამოწვეული ჩამორჩენა, აუცილებელია შევიმუშავოთ და განვასხორციელოთ „გარღვევის სტრატეგია - მობილიზაციური (ინოვაციური) მოდელი“. იგი უნდა დაეფუძნოს სტრატეგიული მიზნისა და მისი მიღწევის მთავარი რგოლის შერჩევის პრინციპს, რესურსების კონცენტრაციას, თანამედროვე მენეჯმენტის ფუნქციების რაციონალურად გამოყენებას, პროგნოზირებისა და სტრატეგიული დაგეგმვის (მართვის) პრინციპებს. ჩვენი აზრით სტრატეგიულ მიზნად უნდა განვსაზღვროთ თანამედროვე საბაზრო პრინციპებზე ეფექტიანი ეკონომიკური სისტემის ფორმირება, რომელსაც ექნება ეფექტიანი ეკონომიკური სისტემის თვითრეგულირების რეჟიმში ფუნქციონირების პოტენციალი.

მიზნის მიღწევის საშუალებად უნდა მივიჩნიოთ - მიზნის და სხვა ბუნებრივი რესურსების, ასევე ინტელექტუალური პოტენციალის რაციონალურად და ეფექტიანად გამოყენება.

აღნიშნული მოდელით განვითარებისათვის აუცილებელია შესაბამისი ორგანიზაციულ-ეკონომიკური ინსტრუმენტის - სახელმწიფოს მიზნობრივი პროგრამის შედგენა-განხორციელება. ამ მიზნით უნდა შედგეს „2030 წლამდე პერიოდისათვის საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება-მოდერნიზაციის სახელმწიფო პროგრამა“.

„გარღვევის სტრატეგია - მობილიზაციური (ინოვაციური) მოდელი“ უნდა განვიხილოთ როგორც ეფექტიანი ეკონომიკური სისტემის ფორმირებისა და ევოლუციური (ინოვაციური) პროცესების დაჩქარების ინსტრუმენტი, ანუ იგი ანტიკრიზისულია და მის აუცილებლობას თავად პრაქტიკა გვთავაზობს.

საქართველოში საბაზრო პრინციპებზე ეკონომიკის გარდაქმნის გამოცდილებამაც აჩვენა, რომ სახელმწიფო და ბაზარი ანტიპოდები არ არიან. ისინი ერთმანეთს ავსებენ ურთიერთმოქმედებით და ურთიერთგანპირობებულობის მაღალი ხარისხით ერთ მთლიანს შეადგენენ. ბაზრის „უხილავი“ და „ხილული“ ხელი ურთიერთმოქმედებით ქმნის მდგრადი განვითარების ხელშემწყობ გარემოს.

ამჟამად, საქართველოში განსაკუთრებული ყურადღება უნდა მიექცეს სამი სტრატეგიული რესურსის რაციონალურად, ეფექტიანად და ერთდროულად გამოყენებას. ესენია: ბუნებრივ-რესურსული პოტენციალი, გეოეკონომიკური ფაქტორი - გლობლურ პროცესებთან ადაპტირების უმნიშვნელოვანესი ფორმა და ინტელექტუალური პოტენციალი, რომელსაც სამწუხაროდ,

მიღევად ფენომენად თვლიან, თუმცა იგი დღესაც სიცოცხლის უნარიანია და დროის ცვალებადობასთან ადაპტირებადიც. აღნიშნული რესურსების ერთობლივად, მიზნობრივად და კომპლექსურად გამოყენება ქვეყნის განვითარების თანამედროვე პირობებში სახელმწიფო-მეცნიერების (ტანდემის) ეკსკლუზიური სოციალურ-ეკონომიკური ფუნქციაა.

გამოყენებული ლიტერატურა:

1. საქართველოს ბუნებრივი რესურსები და მათი რაციონალურად გამოყენების პრობლემები (რუს.), თბილისი, 1991 წელი;
2. Планирование использования земельных ресурсов для устойчивого управления землепользованием, профессиональная и сельскохозяйственная объединенных наций, Рим, 2018 год;
3. ნ.ჭითანავა. საქართველოს სოფლის მეურნეობა: ტრანსფორმაცია, პრობლემები, პერსპექტივები. თბილისი, 2015 წელი;
4. ნ.ჭითანავა. საქართველოს ეკონომიკის გამოწვევები და სტრატეგია. თბილისი, 2018 წელი;
5. ნ.ჭითანავა, თ. ურუშაძე, Land Reform in the Post-Soviet Space (on the Example of Georgia), Lambert Academic Publishing, 2019;
6. ნ.ჭითანავა. გლობალური გამოწვევები ერთლოლუსიან მსოფლიოში. საქართველოს ეკონომიკის ტრანსფორმაციის ხილული და უხილავი პრობლემები, თბილისი, 2021 წელი;
7. პ. კოლუაშვილი. კოოპერაცია - სოფლად კრიზისების დაძლევის ეფექტიანი მექანიზმი, ჟურნალი „ბიზნესი და კანონმდებლობა“, 2012 წ. № 6(7), გვ. 37-41;
8. ე. ნაკაიძე საქართველოს მიწის რესურსები და მათი რაციონალურად გამოყენების პრობლემები (რუს.). თბ., „მეცნიერება“, 1997 წელი
9. საქართველოს მიწის მართვის სახელმწიფო დებარტამენტი, მიწის შესახებ საქართველოს კანონმდებლობათა კრებული. თბილისი, 2004 წელი;
10. საქართველოს 2004 წლის სასოფლო-სამეურნეო აღწერა, თბილისი, 2005 წელი;
11. საქართველოს 2014 წლის სასოფლო-სამეურნეო აღწერა, თბილისი, 2016 წელი;
12. საქართველოს სოფლის მეურნეობის მეცნიერებათა აკადემია, წლიური ანგარიში, 2017 წელი;
13. Европейская экономическая комиссия, Женева - управление земельными ресурсами в Европе, Тенденции развития и основные принципы Организации Объединенных Наций, Нью-Йорк-Женева, 2005 год;
14. Джефф Малган, «Искусство государственной стратегии мобилизация власти и знания во имя всеобщего блага». Москва, 2011 год. Изд. Института Гайдара.